

Відповідальність без вини в контексті

відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки

А. О. Немцева

аспірант кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ

Досліджуються питання відповідальності без вини у цивільному праві України крізь призму відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки. Особлива увага приділена визначенню сутності та особливостей відповідальності без вини згідно з різними теоретичними концепціями. Зроблено висновки щодо встановлення сутності та правової природи відповідальності без вини.

Ключові слова: *делікт, відповідальність без вини, заподіяння шкоди, джерело підвищеної небезпеки.*

Исследуются вопросы ответственности без вины в гражданском праве Украины сквозь призму возмещения вреда, причиненного источником повышенной опасности. Особое внимание уделено определению сущности и особенностей ответственности без вины согласно различным теоретическим концепциям. Сделаны выводы относительно установления сущности и правовой природы ответственности без вины.

Ключевые слова: *делікт, ответственность без вины, причинение вреда, источник повышенной опасности.*

It is about liability without fault in civil law Ukraine through the prism of damag-

es caused by a source of danger. Particular attention is paid to defining the nature and characteristics of liability without fault under different theoretical concepts. Conclusions on establishing the nature and the legal nature of liability without fault.

Keywords: *tort, liability without fault, injury, source of increased danger.*

Вина як умова виникнення деліктної відповідальності була присутня у всіх системах права протягом тривалого часу. Цивільні кодекси XIX – початку XX століть знають всього лише кілька винятків – випадків відповідальності без вини. Така відповідальність без вини отримала назву «об’єктивна відповідальність», «безвинна відповідальність» або «абсолютна відповідальність».

Значного розвитку концепція безвинної відповідальності отримала з появою різноманітних механізмів, техніки і особливо з використанням «мирного атому», зростанням кількості транспортних засобів, насамперед автомобілів, тобто з наслідками науково-технічного прогресу, відповідно до яких підвищується ризик виникнення відповідальності.

Метою цієї статті є встановлення змісту та особливостей застосування концепції безвинної відповідальності при вирішенні питань суб’єктивної сторони правопорушень, пов’язаної з вчиненням шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки.

Найбільший вклад у розвиток ідеї безвинної відповідальності внесли такі вчені, як М. Агарков, С. Алексєєв, Б. Антимонов, В. Аруа, Б. Беяков, Д. Бернштейн, С. Братусь, В. Варкалло, В. Грибанов, О. Дмитрієва, О. Жуковська, О. Йоффе, О. Красавчиков, М. Малєїн, Г. Матвєєв, В. Ойгензіхт, В. Рахмілович, В. Тарков, К. Флейшиць, В. Шварц, Т. Яблочков, К. Яічков, К. Ярошенко та ін.

Одним з перших про відповідальність без вини почав говорити М. Агарков, який пояснив розширення відповідальності власника джерела підвищеної небезпеки (далі – ДПН) тим, що останній повинен проявляти підвищену дбайливість і пильність при використанні цього джерела, і тим, що закон враховує складність встановлення вини у випадках, передбачених ст. 404 ЦК РРФСР 1922 р. Таким чином, зазначає М. Агарков, відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, не вводить до нашого права будь-якого нового принципу побудови цивільної відповідальності поряд з принципом вини. Стаття 404 ЦК РРФСР 1922 р. утворює лише з практичних міркувань вилучення з принципу вини [4. с.115-116].

Б. Антимонов мотивував критику висновків М. Агаркова тим, що хоча останній і стверджує, що ст. 404 ЦК РРФСР 1922 р. була винятком з принципу вини, але весь хід його міркувань приводить до зворотного висновку – до того, що ця стаття кодексу заснована на принципі вини [1].

Пізніше вказана ідея у більш розвиненому вигляді була представлена теорією «організаційно-технічної превенції», прихильниками якої є такі вчені, як Б. Антимонов, О. Йоффе, В. Варкалло та ін. За цією теорією відповідальність без вини власника ДПН пояснюється тим, що вона має особливе превентивне значення, виступає в ролі стимулу щодо вдосконалення техніки для власників ДПН, а в результаті приводить до скорочення кількості випадків заподіяння шкоди [3, с. 176].

Прихильники вказаної концепції пояснюють безвинну відповідальність володільця ДПН за протиправне заподіяння шкоди необхідністю максимально стимулювати прийняття таких заходів технічної безпеки, які якщо і не усувають, то значно скорочують можливість настан-

ня нещасних випадків. Ця концепція панувала впродовж 50-70-х рр. ХХ ст.

У 1952 році Б. Антимонов у своєму поясненні мотивів безвинної відповідальності володіння ДПН писав, що «основне питання – в тому, щоб послабити, змінити, викоринити визначальні причини нещасних випадків на виробництві, на транспорті... Енергетичні потужності повинні стати цілком підвласною, прирученою стихією і самі допомогти усуненню тієї шкоди, яку раніше самі ж викликали» [1, с. 40]. Тому, як вважав Б. Антимонов, «потрібно визнати, що в радянському праві боротьба з нещасними випадками можлива і необхідна всіма засобами, в тому числі й шляхом покладання відповідальності незалежно від вини. Стимулювати, спонукати до діяльності можна і не звинувачуючи» [1, с. 41].

Пізніше у 1972 р. на захист вказаної вище концепції Б. Антимонова відомим радянським вченим О. Йоффе була представлена більш розгорнута аргументація, за якою відповідальність власника джерел підвищеної небезпеки за випадкове заподіяння шкоди вбачалось у тому, що розвиток техніки безпеки відстає від прогресу самої техніки. Відповідальність за випадкову шкоду сприяє скороченню розриву між цими двома видами техніки. «Стимулювати необхідну дбайливість здатні і передбачені радянським законом такі санкції, застосування яких не обумовлено виною порушника» [7, с. 42].

Конструктивної критики положення розглянутої теорії зазнали у працях С. Братуся та О. Жуковської. Основним моментом, спільним у критиці обох вчених, є зауваження щодо сумнівності того, що така відповідальність стимулює власників джерел підвищеної небезпеки, оскільки можливостей щодо вдосконалення техніки недостатньо як у самих користувачів, так і у виробників техніки, що унеможливує повне виключення ризику наслідків використання такої техніки.

Пізніше, у розвиток концепцій сутності відповідальності за шкоду, завдану ДПН, доктрина цивільного права розробила концепцію одного з суб'єктивних «станів» – «суб'єктивного ризику». Вказаний термін вперше був чітко сформований В. Ойгензіхтом, до якого пізніше приєднались Ю. Басін, С. Братусь, С. Донцов та М. Мариніна, С. Кравченко, С. Приступа.

Послідовники цієї ідеї вважали, що «ризик виступає як суб'єктивна категорія, яка існує паралельно з виною, але може існувати і спільно з нею як психічне ставлення суб'єктів до результату власних дій або дій інших осіб, а також до результату об'єктивно-випадкових або випадково-неможливих дій (подій), що виражається в усвідомленому допущенні негативних, в тому числі наслідків, які не можуть бути відшкодовані» [10, с. 77].

В. Ойгензіхт розрізняв два аспекти (види) ризику:

а) ризик, що є підставою відповідальності при випадкових, але протиправних обставинах, пов'язаних з діями заподіювача шкоди, щодо якого презюмується допущення можливості таких наслідків;

б) ризик як підставу покладання (прийняття, розподілу) збитків у тому випадку, коли немає протиправності при об'єктивно неможливих обставинах або коли збиток допущений правомірними діями суб'єктів.

В. Ойгензіхт категорично стверджував, що «відповідальність не може бути способом розподілу збитків за відсутності протиправності», оскільки більшість авторів наполягає на тому, що «відповідальність – це завжди покарання за протиправні дії, а отже, засуджувана державою і суспільством дія» [10, с. 216-219]. Тобто ризик у такому випадку є підставою відповідальності при випадкових, але протиправних обставинах, пов'язаних з діями заподіювача шкоди, відносно якої презюмується допущення ним можливості таких наслідків.

Незважаючи на позитивні риси цієї теорії, вона була справедливо піддана критиці у працях О. Жуковської [6, с. 30-32] та О. Дмитрієвої [5, с. 58-59]. Основне положення критики полягає в тому, що ризик не може бути суб'єктивною умовою відповідальності, як вина. Вина і ризик різні за своєю суттю. Сутність вини – вільний вибір суб'єктом негативного варіанта поведінки, ризик є скоріше необхідністю. Ризик свідчить лише про усвідомлення вибору роду діяльності, а не характеризує ставлення особи до своїх протиправних дій.

Ще однією спробою вирішити проблему юридичної природи «безвинної відповідальності» за шкоду, заподіяну ДПН, є концепція «подвоєного складу правопорушення». Ця ідея підтримується М. Бестугіною, Ю. Райдлою та іншими вченими, вона вирішує питання правової природи відповідальності за шкоду, заподіяну ДПН, шляхом оголошення її відповідальністю за вини в межах складу правопорушення, що не є власне деліктом.

Механізм виникнення відповідальності при безвинному спричиненні шкоди М. Бестугіна визначає так: безвинне заподіяння майнової шкоди тягне зміну у позитивній відповідальності, згідно з якою в особи з'являється новий цивільно-правовий обов'язок відшкодувати завдану шкоду. У таких випадках застосування заходів цивільно-правового примусу викликається не самим фактом безвинного заподіяння шкоди, а винним невиконанням відповідальності відшкодувати завдані збитки [2, с. 13-14].

Як і інші розглянуті вище концепції, ця ідея не уникнула критичних зауважень. Перш за все, оскільки вона ґрунтується на уявленні про те, що сутністю відповідальності є примус, у ній можна знайти ті ж загальні недоліки, які властиві концепції «відповідальності, рівній обов'язку», окрім цього, ідея «подвоєного складу» су-

перечить законодавчій конструкції юридичних фактів, що породжують деліктні зобов'язання. Останні виникають із заподіяння шкоди. Це може бути, за загальним правилом, винне заподіяння, що є цивільним правопорушенням у власному сенсі, чи об'єктивно протиправне заподіяння шкоди, суб'єктивна сторона якого законодавцем не враховується – наприклад, за ст. 1187 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), що відбито, зокрема, у назві гл. 82 ЦК України, яка регламентує цей вид зобов'язання, але зовсім не з виконання у добровільному порядку обов'язку відшкодувати шкоду.

Інша позиція щодо природи зобов'язання із спричинення шкоди ДПН отримала назву концепції «об'єктивного ризику», головною ідеєю якої є заперечення можливості існування «безвинної відповідальності». Один з головних ідеологів цієї концепції О. Красавчиков, наприклад, вважав, що у випадку винного заподіяння відшкодування шкоди покладається на власника ДПН як винного заподіювача шкоди за системою відповідальності, а при суб'єктивно-випадковому заподіянні відшкодування збитків також покладається на власника ДПН як носія спеціального ризику. Ризик тут визначається категорією об'єктивною як певна небезпека (можливість применшення майнових або особисто немайнових благ [8, с. 145-149]); так само як несення ризику – це несення передбаченого законом обов'язку перейняти на себе можливі через випадкові обставини збитки.

За такого розуміння нечітко простежується зв'язок обов'язку відшкодувати шкоду, заподіяну ДПН, й елементів її безпосередньої підстави, але вже у дещо іншому відношенні, адже елемент підстави – це дещо необхідне для того, щоб виник обов'язок, який може бути здійснений примусово. З аналізу змісту ст. 1187 ЦК України випливає висновок, що для при-

мусу суб'єкта до відшкодування шкоди, заподіяної ДПН, достатньо наявності наступних об'єктивних умов: протиправності його дій, шкоди і необхідного причинного зв'язку між ними. Тобто у цьому випадку не має значення наявність або ж відсутність вини для покладання обов'язку, передбаченою ст. 1187 ЦК України. Таким чином, встановлення подвійності підстав не уявляється можливим, втім, як і «дуалізм» правової природи цього обов'язку. Цим, перш за все, обумовлена критика позиції О. Красавчикова у питанні про те, що у низці випадків використання такої норми (коли є вина заподіювача) настає відповідальність.

Цікавим є те, що у більшості випадків термін «ризик» використовується О. Красавчиковим для позначення обов'язку несення збитків, що випадково настали, тобто практично трактується як явище, однопорядкове з відповідальністю [8, с. 145, 148]. Одночасно окремі положення роботи засновані на використанні терміна «ризик» у сенсі об'єктивної підстави відшкодування невинно завданої шкоди, тобто поняття, за своїм місцем у механізмі відшкодування шкоди, подібного до елементів складу правопорушення [8, с. 150].

Однак це не всі заперечення щодо існування концепції об'єктивного ризику. Перш за все, уявляється непереконливим ототожнення природи обов'язку відшкодувати шкоду, заподіяну суб'єктивно-випадково у процесі використання ДПН, з юридичною природою явищ, стосовно яких термін «ризик» вжито у законодавстві – ст. ст. 742, 772, 842 ЦК України. Відповідно до вказаних норм власник (підрядник) ризикує несенням майнових витрат, що настали у його власній майновій сфері. Природно, що у цих випадках, явища однопорядкового з обов'язком, відповідальністю. Не можна бути зобов'язаним у юридичному розумінні перед самим собою. Відповідно у вказаних випадках не можна уgliedі-

ти склад, який міг би слугувати підставою виникнення обов'язку відшкодувати шкоду. Зі всієї тріади умов «безвинної відповідальності» на стороні, яка ризикує, у цьому випадку наявна лише одна – шкода.

Використання терміна «ризик» у вказаних статтях ЦК України є способом констатації факту, що в особи, яка несе майнові втрати, відсутні правові підстави для вимог, звернених до іншої особи, і, відповідно, відсутні обов'язки в інших осіб відшкодувати цю шкоду. Насправді, оскільки інше не обумовлено у договорі, власникові ні до кого звернутися з позовом про відшкодування шкоди, яка була завдана у результаті випадкової загибелі його речі. Підрядникові також немає від кого вимагати винагороди за невиконану роботу, неможливість виконання якої настала випадково. Адаже договірні стосунки, що пов'язують його із замовником, обумовлюють зобов'язання останнього виплатити винагороду підряднику за виконану роботу.

Деяко іншим чином від розглянутих вище поглядів на категорію «ризик» відрізняються погляди на «об'єктивний ризик», як на явище, однопорядкове з елементом підстави обов'язку відшкодувати шкоду, заподіяну ДПН. Наприклад, один з послідовників цього підходу М. Малейн відводить ризику роль самостійної об'єктивної умови виникнення такого обов'язку. Однак і ця позиція є дискусійною та неоднозначною, оскільки факт «правомірного створення небезпеки» [9, с. 33] певною діяльністю, який ототожнюється з об'єктивним ризиком, сам по собі у плані вживання досліджуваної норми позбавлений самостійного значення.

Термін «ризик» у вказаному трактуванні не може слугувати безпосередньою умовою обов'язку відшкодувати шкоду, і лише у разі реалізації створеної небезпеки вчиненими діями стає необхідною характеристикою дії – одного з елементів складу об'єктивно-протиправного

діяння – і тільки в цьому сенсі має відношення до формування складу правопорушення. Тобто в інтерпретації М. Малеїна «ризик» не можна вважати порівнюваним з традиційними елементами підстави виникнення зобов'язання із завдання шкоди ДПН, оскільки, якщо вкладати в термін «ризик» зазначене розуміння, то не уявляється можливим застосувати його до випадків ризику власника, підрядчика тощо, а також до описуваних М. Малеїним ситуацій розподілу ризику між ризикуючими суб'єктами (боржником, кредитором, власником), про склад ризику за системою страхування і т. д., оскільки тут немає «правомірного створення небезпеки».

Також треба зазначити, що незважаючи на суттєвий розвиток теоретичних конструкцій безвинної відповідальності з моменту їх виникнення до сучасного часу, неможливо однозначно встановити правову природу та сутність такої відповідальності.

Так, сьогодні чітко простежуються дві тенденції: тенденція розширення застосування безвинної відповідальності та тенденція її звуження. Особи, які експлуатують небезпечні речі або ДПН, прагнуть до звуження відповідальності. Ті, хто можуть від них постраждати, – до розширення відповідальності. Але у будь-якому випадку необхідність дослідження специфіки такої відповідальності, умов її виникнення та специфіки відповідних правовідносин є очевидними. Тим більше, що особливого значення ця проблема набула з кількісним збільшенням ДПН, передусім автомобілів, протиправне вчинення шкоди якими займає перше місце серед решти ДПН.

Таким чином, можна стверджувати, що проблема остаточного та однозначного встановлення сутності безвинної відповідальності вимагатиме проведення ще багатьох досліджень і має неабиякий науковий потенціал.

Список використаної літератури

1. *Антимонов Б. С.* Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности. – М. : Госюриздат, 1952. – 295 с.
2. *Бестугина М. А.* Социальная обусловленность и назначение гражданско-правовой ответственности в современных условиях : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. – М., 1986. – 19 с.
3. *Варкалло В. В.* Об ответственности по гражданскому праву / В. В. Варкалло. – М. : Юридическая литература, 1978. – 350 с.
4. *Гражданское право : учеб. для юрид. вузов / Под ред. М. М. Агаркова, Д. М. Генкина.* – Т.1. – М. : Юриздат, 1944. – 337 с.
5. *Дмитриева О. В.* Ответственность без вины в гражданском праве : учеб. пособ. – Воронеж : Изд-во ВВШ МВД РФ, 1997. – 136 с.
6. *Жуковская О. Л.* Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности : некоторые аспекты проблемы. – К. : Либідь, 1994. – 200 с.
7. *Иоффе О. С.* Вина и ответственность по советскому праву // Советское государство и право. – 1972. – №9. – С. 34-43.
8. *Красавчиков О. А.* Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. – М. : Юрид. лит., 1966. – 199 с.
9. *Малеин Н. С.* Вина – необходимое условие имущественной ответственности // Сов. гос-во и право. – 1971. – №2. – С. 28-35.
10. *Ойгензихт В. А.* Проблема риска в советском гражданском праве. – Душанбе : Ирфон, 1972. – 224 с.